

літературного твору, розширенню їхніх уявлень про художній твір як культурний універсум. У кінці кожного розділу навчально-методичного посібника автором запропоновано перелік творів, покладених на музику за творами українських митців слова. Варто наголосити, що з появою цієї книги залучення творів живопису, графіки, музичних записів у процесі вивчення української літератури пожвавилось серед прогресивних учителів-словесників, що сприяло вдосконаленню літературної освіти школярів, підвищенню рівня їх загальної культури, розуміння закономірностей розвитку мистецтва.

Отже, закладені провідними українськими вченими II половини XX століття основи методики використання різноманітних засобів унаочнення на уроках української літератури стали важливою базою для розробки та впровадження сучасних медіаосвітніх ресурсів у практику роботи школи як дієвого засобу культурологічного оснащення уроку, розвитку медіаграмотності, виховання медіакультури в учнів XXI століття.

Література

1. Бугайко Т. Ф., Бугайко Ф. Ф., Волинський П. К. Методика викладання української літератури в V–VII класах (Літературне читання): посіб. для учит. ін-в. 2-е вид. К. : Рад. шк., 1952. 212 с. **2. Куліньська Л. П.** Звукопис на уроках української літератури. К. : Рад. шк., 1973. 88 с. **3. Машенко М. М.** Музика і живопис на уроках літератури. Вид. 2, випр. і доп. К. : Рад. шк., 1971. 135 с. **4. Неділько В. Я.** Методика викладання української літератури в середній школі. К. : Вища шк., 1978. 248 с. **5. Пасічник Є. А.** Українська література в школі. К. : Рад. шк., 1983. 319 с.

Голуб Ніна Борисівна,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ.
olnazir_777@ukr.net

МОВЛЕННЕВИЙ ВЧИНОК НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛІЦЕЇ

Оновлення освіти означає передусім розгляд здатності змістового компонента вплинути на розвиток дитини, сформувати її як особистість, громадянина, забезпечити успішну соціалізацію. За висновками психологів, особистість – це «процес постійного самовизначення людини в реальному світі, що регулює пізнавальні процеси, вчинки, переживання тощо» [3, с. 440], а розвиток особистості – «це розвиток системи «людина – світ». У цьому процесі людина, особистість постає як активне, творче начало» [3, с. 448].

У теорії мовної діяльності, теорії спілкування, риторичі дослідники оперують такими термінами, як «мовленневий акт», «мовна дія», «мовленневий вчинок», «мовленнева подія», «мовленнева поведінка» та ін. Віднедавна частину цих термінів додано до шкільної програми з української мови (розділ «Практична риторика»).

Обґрунтовуючи доцільність такого наповнення змісту, звертаємося до наукових розвідок.

Теорію вчинку активно досліджують психологи, лінгвісти, педагоги. Так, О. Ткаченко розглядає вчинок як одиницю «об'єктивації й дослідження особистості», «єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного й об'єктивного», «єдність ствердження і заперечення, творення і репродукування, свідомого і несвідомого, вільного й необхідного» [5, с. 181–182]. На переконання З. Курцевої, мовленнєвий вчинок неодмінно відображає моральну сторону мовленнєвої поведінки й завжди передбачає рефлексію [2]. Ю. Рождественський розглядає мовленнєвий вчинок як риторичну категорію, співвідносну з «етично організованими» риторичними топами, що за своїм походженням є ціннісними судженнями і, відповідно, смисловими носіями моралі [4].

Оскільки завдання освіти – формувати особистість, то очевидними результатами мають бути визначені ознаки сформованості її. Психологи ведуть мову про «зрілу» й «незрілу» особистість. Цікавими для нас є ознаки зрілості, а саме: наявність широких меж «я» (здатність поглянути на себе збоку; активна участь у трудових, сімейних і соціальних взаєминах; наявність хобі; інтерес до релігійних і політичних питань; любов до себе); теплі, сердечні соціальні стосунки (здатність виявляти глибоку любов, не заплямовану власницькими інтересами й ревностями, до сім'ї, близьких друзів; співчуття, терпимість до різних цінностей і настанов; уміння управляти власними емоційними станами); реальне сприйняття, досвід і вимогливість (здорове відчуття реальності; наявність кваліфікації й пізнавальних досягнень; здатність відсувати на задній план особисті бажання заради важливої справи; цілеспрямованість у досягненні особистісно важливих реалістичних цілей); здатність до самопізнання й розвинуте почуття гумору; наявність цільної життєвої філософії [6, с. 199–200].

Психологи виділяють 5 особистісних характеристик повноцінно функційної людини, а саме: відкритість до переживання (здатні слухати себе, відчувати всю сферу переживань у собі; усвідомлювати найглибші думки й почуття; екзистенційний спосіб життя; організмична довіра (вибираючи дії в певній ситуації, керуються соціальними нормами, судженнями інших людей і власним досвідом); емпірична свобода (єдиний, хто відповідає за мої вчинки та наслідки їх – я сам); креативність (наявність продуктів творчості (проектів, ідей, дій) і творчого способу життя) [6, с. 378].

На значному перетворювальному потенціалі вчинку міжособистісних стосунках наголошує І. Бех [1]. Учений пропонує типологію вчинків із 30 видів [1, с. 192-235], а саме : патріотичний, вчинок-служіння, - відданість, - вірність, - збереження, - шанування, - вдячність, - чуйність, - самовідданість, - самостійність, - скромність, - розрада, - догодження, - приязне особистісне згуртовування, - зрада, - моральне самозбереження, - примирення, «Я»-центрованості, - присвячення, - милосердя, - щирість, - виконання, - благородство, - бездоганний життєвий учинок, - благоговіння, - величі благодіян, - великодушність, - опіка, - «хитромудрість», підступний, з прихованим підтекстом. Вона є дискусійною щодо типологічних ознак, однак

корисною для практичного використання. Якщо в радянській школі до вчинків привертали увагу класні керівники під час виховних годин, то в сучасних умовах, розглядаючи українську мову як потужний, ефективний засіб формування мовної особистості, ми пропонуємо вчителеві алгоритм системної роботи, що спонукає учнів до вчинків, що сукупно визначають поведінку мовця й рівень сформованості його.

Як свідчать дослідження експертів з питань освіти, риси характеру людини (наприклад, риси моральності: людяність, доброта, повага, справедливість, чесність, співчуття, надійність тощо) є індикаторами, що дають змогу прогнозувати досягнення кожного випускника. Зв'язок характеристик і вчинків, яким надає перевагу людина, очевидний: кожна риса проявляється у конкретному вчинкові.

Короткий огляд наукового внеску психологів, лінгвістів, педагогів у теорію вчинку підтверджує актуальність її. Водночас прикро зазначити, що механізми регулювання й формування системи вчинків, що впливають на якісний результат освіти, недостатньо висвітлені у працях методистів. Несправедливо проігноровано тему «Мовленнєвий вчинок» і в більшості шкільних підручників для 10 класу, незважаючи на те, що в програмі ця тема є.

Мета наукової розвідки – обґрунтувати доцільність уведення теми «Мовленнєвий вчинок» до шкільної програми з української мови, запропонувати прийомі системної роботи з формування культури й духовності учня як мовної особистості на уроках української мови.

Вчинки є проявом моральної позиції комуніканта, свідченням відповідного рівня мовленнєвої культури. Для набуття такого досвіду аналіз мовленнєвих вчинків на уроках має бути різнобічним і системним. Зокрема Необхідно звернути увагу учнів на те, що вчинок може бути виражений мовчанням, свідомою дією, висловленням, словом, бездіяльністю.

Пропонуючи тексти для аналізу мовних явищ, необхідно звертати увагу на змістову суть його, комунікативні наміри автора тексту чи героїв (мовців), наявних у ньому. Починати роботу потрібно з елементарних речей: як одне слово спроможне підняти настрій, надихнути людину, уберегти від небезпечного кроку, змусити задуматися. Наприклад:

I. Поволі повітря довкола неї наповнювалося легкими хмарками аромату арабіки, кориці й... безмежної радості! Вона зробила кілька невеликих ковточків і, здавалося, відчула, як за спиною виростають білосніжні крила! Смакувала каву. Смакувала життя! Пританцьовувала босоніж, розглядаючи своє відображення у вікні. Сьогодні її день! Сьогодні її радість! Світ заглядав до неї у вікно й грайливо всміхався. На туалетному столику лежав маленький букетик фіалок. I записка: «Люблю» (*Слава Світова*).

II. Ті, хто в дитинстві завдавали мені болю, вочевидь, не думали бути жорстокими. Це були звичайні діти і багато чого не розуміли.

«Чому в тебе немає рук і ніг?» – запитували вони (*Н. Вуйчич*).

Аналізуючи мовленнєві вчинки, звертаємо увагу на вербальні й невербальні засоби вираження його, наприклад:

«Я нікчема, вигнанка, парія.

Немає сенсу видивлятися моїх колишніх друзів.

Хлопці й дівчата з-позаду сміються так голосно, що я розумію: кпинять вони з мене. Не можу втриматися. Повертаюся. Це Рейчел, оточена компанією хлопців, на яких одяг не з дешевого «Іст-Сайд-Молу». Рейчел Бруїн – моя колишня найкраща подруга. Вона дивиться поперед себе, десь над моїм лівим вухом. Слова ось-ось злетять з її вуст. Дівчинка, з якою ми виснажливо працювали в молодшому загоні скаутів, яка навчила мене плавати, знала все про моїх батьків, сприймала як належне мою кімнату. Як і є хтось у всій галактиці, кому мені страшенно хочеться розповісти, що насправді сталося, так це Рейчел. У мене стискається горло.

На мить наші погляди зустрічаються. «Я тебе ненавиджу» – беззвучно промовляють її губи. Вона повертається до мене спиною і сміється з друзями...» (Л. Г. Андерсон).

Прийомами привернення уваги до важливих деталей проблемної ситуації є запитання і завдання: *Визначте й назвіть одним словом стан, відчуття героїні твору. Чого в цю мить потребує дівчина? На що спрямований комунікативний намір Рейчел і хлопців? На чийому місці ви хотіли б опинитися? Чому? Уявіть себе в ролі героїні. Розкажіть про свої відчуття. Чи можна вважати такі вчинки нормою для нашого суспільства? Про що свідчать такі деталі невербальної комунікації: «дивиться поперед себе, десь над моїм лівим вухом», «беззвучно промовляють її губи», «повертається спиною»? Яке слово найповніше характеризує вчинок Рейчел? Чи хотіли б ви мати таку подругу? Чому? Як мала б поводитися справжня подруга?*

Погоджуючись з думкою З. Курцевої про те, що мовленнєвими вчинками можуть бути навіть мовленнєві жанри, зокрема вибачення, співчуття, зізнання, згода, відмова тощо. Так, виявом життєвих принципів, цінностей є вміння людини говорити «ні» (жанр «відмова»). Пропонуємо завдання:

Визначте й критично оцініть мовленнєві жанри, наявні в текстах. Чи можна назвати їх дієвими? Чому? На що вони впливають?

I. Засмучений, прибіг додому, обійняв дідуся.

– Дідусю, чому хвилі зруйнували мій замок?

– Щоб хтось побудував на його місці інший і теж уторопав суть.

– Це несправедливо... Що залилося мені?

– Спогади, розуміння і можливості. Приміром, любити сильніше, робити світ кращим і побудувати те, що хочеш, на березі свого моря.

– Мого?!

– Так.

– І де ж воно?

– Усередині тебе, Фініку (Е. Сафарлі).

II. Артем слухняно, наче школяр, примостився на лавці. Тепер їхні очі опинилися майже на одному рівні, і Ярині не треба було поглядати на хлопця знизу вгору. Вона дивилася прямо, без остраху, приховуючи властиву їй сором'язливість.

– Я хотів тобі подякувати, – почав першим Артем.

– За що?

- Ти не вказала на мене... не впізнала там... у міліції.
- А... Так. Проте це не такий уже й благородний вчинок.
- Хіба?

– Я злякалася, що ти помстишся. Про бандитів стільки різних страхіть розповідають. От я й промовчала...

– Не слід. Хіба я бандит?

– А навіщо поліз красти?

– Сам незчувся... Набридло вислуховувати насмішки... Хотів довести, що не боягуз... (О. Радущинська).

III. У багатьох вчинках людина постає виразно, з конкретними рисами характеру. До приклад текст про польського лікаря, письменника, педагога, видатного громадського діяча Януша Корчака:

Уперше це сталося, коли Януш прийняв рішення не емігрувати до Палестини перед окупацією Польщі, щоб не залишати «Будинок сиріт» напризволяще напередодні страшних подій.

Вдруге – коли відмовився бігти з варшавського гето.

А втретє – коли всі мешканці «Будинку сиріт» уже піднялися у вагон потяга, що відправлявся в табір, до Корчака підійшов офіцер СС і спитав:

– Це ви написали «Короля Матіуша»? Я читав цю книгу в дитинстві. Хороша книга. Ви можете бути вільні.

– А діти?

– Діти пойдуть. Але ви можете залишити вагон.

– Помиляється. Не можу. Не всі люди – мерзотники.

А через кілька днів у концтаборі Треблінка Корчак разом зі своїми дітьми увійшов до газової камери. По дорозі до смерті Корчак тримав на руках двох найменших діток і розповідав казку, малюкам, які нічого не підозрювали (<https://isralove.org/load/14-1-0-209>).

Привертати увагу до позитивних вчинків, облагороджувати їх можна порізному. Наприклад, сприятливим є такий текст і завдання до нього: *Прочитайте текст. Чи можна вважати його добрим мовленнєвим вчинком? Чому?*

«Нас так часто бомбардують шокуючими заголовками і поганими новинами, що здається, ніби світ котиться в прірву. Але в світі трапляються не лише катастрофи й нещастя! Багато хороших новин проходять повз нас, тому що журналістам не так цікаво про них розповідати, а ми краще запам'ятовуємо погане, ніж хороше.

1. Нідерланди офіційно стали першою країною в світі без бездомних собак!

2. Один індіанець садив по дереву кожен день протягом 35 років і виростив ліс, більший, ніж Центральний парк.

3. Супермаркет в Таїланді відмовився від пластикової упаковки і загортає овочі в бананове листя.

4. У Швеції придумали ось що: донори крові отримують повідомлення, коли їхня кров рятує чиєсь життя

5. У Сан-Франциско відкрили клуб обіймів для літніх людей і старих собак, яким не вистачає тепла, спілкування і руху.

6. 4855 чоловік годинами стояли під дощем, щоб здати стовбурові клітини для порятунку 5-річного хлопчика з рідкісною формою раку.

7. У зоомагазинах в Каліфорнії тепер можна продавати кішок, собак і кроликів тільки з притулків» (*Джерело: lifter.com.ua*).

Отже, мовленнєвий вчинок відображає комунікативно-моральну сторону мовної поведінки особистості, якісні характеристики, що належать до результативних освітніх показників, які базуються на загальнолюдських ідеалах істини, добра й краси. Більшість учених мовленнєвий вчинок розглядають у площині етичності, моральності дій. Оскільки в шкільній методиці навчання української мови цей аспект недостатньо досліджений, є потреба говорити про нього як про перспективну лінгводидактичну проблему.

Література

1. **Бех І. Д.** Виховання особистості: Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с. 2. **Курцева З. И.** Речевой поступок и речевой этикет. *Проблемы современного образования*. 2013. № 1. С. 6–15. 3. **Леонтьев А. А.** Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: *Избранные психологические труды*. М. : Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2003. 536 с. 4. **Рожественский Ю. В.** Принципы современной риторики / под ред. В. И. Аннушкина. 3-е изд., испр. М. : Флинта : Наука, 2003. 176 с. 5. **Ткаченко О.М.** Генетичний та функціональний зв'язок засобів комунікації та мислення. *Філософська думка*. 1971. № 3. С. 34–48. 6. **Хьелл К.,** Зиглер Д. Теория личности; пер. С. Меленевской и Д. Викторовой. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 607 с.

Горошкіна Олена Миколаївна,

доктор педагогічних наук, головний науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки
Національної академії педагогічних наук України, м. Київ.
olenagoroshkina@gmail.com

ПРИНЦИПИ ДОБОРУ ЗМІСТУ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛІЦЕЇ НА КОМПЕТЕНТІСНИХ ЗАСАДАХ

Вектори розвитку сучасного суспільства визначають необхідність самостійного здобування теоретичних знань, практичних умінь, досвіду, формування ціннісних орієнтацій особистості, розвитку низки особистісних якостей, креативності. Задля досягнення означених завдань реформування нової української школи зумовлює оновлення змісту навчання.

Аналіз спеціальної літератури засвідчує, що науковці відзначають необхідність «зміщення акцентів із засвоєння надмірного обсягу малозастосовної мовної теорії на самопізнання і розвиток особистості, використання й мобілізацію інтелектуальних резервів, просктування нею власного майбутнього з урахуванням інтересів і життєвих потреб. Компетентність не зводиться лише до знань, умінь і навичок (колишніх ЗУНів).